

мали посао. Њен предговор открива акрибичног архивског и научног радника за ког практично не постоје недоступне информације. Фусноте њеног предговора могу послужити као поуздан основ сваке потоње библиографије о Предићевом животу и раду, у којој се неминовно и текст „Одмерене епистоле Уроша Предића” мора наћи. Уз то, њене приређивачке напомене и примедбе ненаметљиво олакшавају читање преписке, али и отварају нове хоризонте истраживања културне историје Срба у првој половини двадесетог века. Начин организовања књиге такође је промишљен. Не ређајући писма хронолошки, већ према примаоцу, Јана Богдановић читаоцу сугерише да сликар мења свој „портрет” пред члановима породице Милутиновић. Тако су писма Славки М. потпуно лирски интонирана и најнежнија, писма Николи М. су најформалнија и у њима се открива Предић као сарадник Матице српске, док су писма Кости М. не само најбројнија већ и најразуђенија. О великој присности Косте Милутиновића и Предића сведочи и чињеница да је Милутиновић „током суђења [због сарадње у *Просветном гласнику*] позвао Уроша Предића како би сликар сведочио о Милутиновићевом држању током рата” (26). Иако Предићев лик бледи, објављивањем његове преписке он се изнова реактуализује и открива у свим својим променама.

Мр Лазар М. БУКУМИРОВИЋ
 Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за српску књижевност
 Докторске студије
 aurelijano@uns.ac.rs

КАКО (О)ПИСАТИ *NIHIL*?

Кристијан Олах, *Светлосћ из њејела: Холокауст и књижевност*, ИКУМ, Београд 2025

Скоро да је немогуће започети излагање о теми писања о Холокаусту без реферисања на чувену идеју Теодора Адорна да се о кључним дешавањима двадесетог века не може писати поезија. Временом се такво виђење проширило и на друге форме стваралаштва, па тако Славој Жижек доводи у питање могућност писања прозе, док поезију заправо сматра једином остваривом могућношћу. Између две стваралачке форме налази се аналитички део, односно тумачење квалитативних одлика дела која тематизују Холокауст с теоријског аспекта. Заједничка и уметницима и тумачима јесте управо та идеја о (не)могућностима писања Холокауста. Ипак о Холокаусту се пише, и то доста. Премда остаје неизвесно питање

аутентичности литераризовања Холокауста, због изостанка *јојџиј*уних сведока, чињеница је да постоји потреба за говорењем о страдању, па макар из визуре немогућности његовог објашњења. Из тог разлога, од енормног значаја су студије које обједињују књижевноуметничка мерила с научно-теоријским сазнањима. Једна од њих је недавно изашла монографија *Свејлост из џејела: Холокауст и књижевност* Кристијана Олаха, под окриљем Института за књижевност и уметност у Београду. У изразито садржајној студији аутор, научни сарадник Института, саме-рава домете постојеће литературе о Холокаусту, изводећи закључке о хронологији њеног настанка и придружујући им сопствена научна, филозофска и теолошка промишљања.

Књига започиње „Уводном белешком”, у којој аутор апострофира „печат *nila*” утиснут Холокаустом, над којим је ипак изникло сведочанство у књижевној форми. У спиралној структури студије повлашћено место заузима драма *Небески одред* Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића, као прекретничка у историји српске драме али важна и са становишта ширег европског континуитета у писању о Холокаусту. Као таквој, текст студије стално увире ка њој, као што у ширем смислу сваки смисао, прошли и будући, увире у понор оне прошлости која не пролази, а то је прошлост концентрационих логора и крематоријума (13). Затим следи девет поглавља у којима се разматра опсежна књижевнисторијска тема Холокауста са многоструких становишта: историјско-теоријског, антрополошког, литерарног, филозофско-естетичког, филозофско-социјалног, као и филозофско-теолошког аспекта. Одређена поглавља – прво и осмо, друго и шесто, треће и пето – огледају се једна у другим, допуњавају и заправо функционишу попут *лица* и *наличја* одређених проблемских тачака, делећи примарно наслов и контекст сагледавања.

„Пред капијом (историјско-теолошки контекст)” назив је првог поглавља које нас симболично уводи у свет концентрационих логора и нацистичких злочина, обједињујући историјски и теоријски контекст. Аутор показује да не трага за вањским интерпретацијама онога што представља Холокауст, већ да стоји пред капијом значења *nila* те да га занима оно што се дешавало унутар ограда – дакле, оно што Холокауст јесте. Промисља о Холокаусту у контексту историје насиља – „у контексту историјског ’развоја’ који је од погрома водио ка безличној и бирократизованој индустрији смрти, од ’топлог’ ка ’хладном’ насиљу, под условом, наравно, да за ’хуманост’ уопште има места у том градирању” (19–20). У потпоглављима првог дела, насловљеним „О мрачним звездама”, „О изразима за непојмљиво”, „О јединствености Холокауста”, „О питањима без одговора”, „О смењу и бласфемии”, поставља се питање места Холокауста спрам злочина које је Европа као колонизатор чинила над другим народима, његове јединствености и преседана у историји каквим се представља. Приметно је да је пред нама студија заиста про-

ницљивог научног радника, чији је поглед на тему прожет незанемарљивим бројем референци, али обележен и умећем преиспитивања кључних питања не би ли се теми Холокауста приступило на адекватан и компетентан начин. Управо због поменуте систематичности у раду, не чуди што монографију отварају управо дилеме које се тичу именовања „непојмљивог” ((не)прикладност термина *Холокауст*, *Шоа*, *Аушвиц*), преиспитивање уникатности Холокауста сагледавањем супротних теоријских ставова поводом тог питања, тумачење хумора и бласфемije као средства преживљавања а никако као начина гледања на Холокауст; да би у последњем сегменту „О питањима без одговора” на ред дошло разматрање позиције Јевреја и њихове „предодређености” за страдање, као и значај њиховог страдања спрема потенцијалне патње и несреће неког другог народа. На том месту аутор доводи у питање утицај који има култура једног народа и политика моћи на културу сећања.

Наслов „Међу баракама (антрополошки контекст I)” води до друге веће целине у монографији у којој је, у оквиру десет потпоглавља, у антрополошком контексту тематизован транспорт у логоре, први сусрет са новом стварношћу заточеника, упознавање и „привикавање” на нехумане услове, понашање човека у екстремним условима. Прво потпоглавље носи наслов „На споредном колосеку”, што представља јасну алузију на возове, који наместо устаљеног реда вожње у служби људских свакодневних потреба сада превозе одређене групе људи на губилишта. Аутор посеже за белетризованим искуствима у настојању да докучи мисли оних који су упућивани транспортима у концентрационе логоре, како током самог пута тако и при циљу и селекцији. „Ка загрљају *nihila*” – сегмент је у ком се анализира анτισвет логорског амбијента, природа трансформисана у складу с моралним суновратом столећа, патња логораша која није колективна, већ је свако за себе сведен на голи живот. У таквом суноврату свега што је људско неретко долази до идентификације жртве са агресором („О адаптацији на логор”), као и до индиферентности обичног изванлогорског света према заточеницима („О невидљивима на свету”). Чувено питање о пореклу зла, да ли оно је иманентно постојано у сваком човеку а испољено у екстремним условима, односно да ли су нацисти заправо обични људи који се у екстремним ситуацијама понашају на екстреман начин – што нас усмерава на категорију баналног зла („последница неспособности за (морално) расуђивање” (95)) испољеног током Холокауста – предмет је целине „О нацистима”. Кулминација ужасног стања логораша дата је у делу „О музелманима”, дескрипцијом људи који су прешли границу живих, ходајућих мртваца сведених искључиво на нагонске потребе. „[Н]е-човек који наступа као човек” – бележи аутор – „названи тако због фатализма и спремности да умру, спремности која није била израз њихове воље већ, напротив, распада воље” (102). Ипак, сетимо ли се потраге за смислом Виктора Франкла и зелених гранчица људско-

сти Ђорђа Лебовића, у условима у којима је и смрт „обезвређена” (109), повремени прозраци човечности – тематизовани у сегменту „О свецима” – супротстављали су се сили *nihila*. Кристијан Олах готово побожно закључује да је књижевност заправо „последњи браник од ништавила” (121). У текстовима „О капоима” и „О Зондеркоманду” обједињена је тема затвореника у улози агресора и упослених у крематоријуму. На том месту истиче се важност и аутентичност драме *Небески одрег* Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића. Поновно алудирајући на Лебовића последњим есејем у овој целини („Увек исто”), аутор утире пут наредном поглављу студије, поставивши питања о улози речи и књижевности у свеопштој распрострањености непојмљивог, о могућности да се њима изрази и више од оног што је заувек остало недоречено смрћу у крематоријумима.

У трећем поглављу монографије доминантан је литерарни контекст: „Логос над *nihiom* (литерарни контекст I)” преиспитује управо могућност логоса да се издигне над ништавилом, односно смисла над бесмислом, разума над непојмљивим. Први од седам текстова у овом сегменту, „Нова врста књижевности”, одговор је на питање о могућности писања поезије и прозе након Аушвица, односно Холокауста. Уз констатацију да је ипак подношљивије писати Холокауст него га преживети, аутор сажима карактеристична поетичка обележја дате књижевности: „Без књижевности оно што је неизрециво, кошмарно, не би пронашло своју реч. Своју антиреч. Да попут антијеванђеља посведочи о антилогосној сили *nihiila*” (157). На том месту приписује се готово светачка улога књижевности у афирмацији Холокауста, истицањем сличности са светим текстовима (164). Затим следи текст посвећен драми Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића „Увод у литерарни контекст *Небеског одрега*”, да би се у оквиру чланка „Српски прозни и мемоарски контекст” побројали значајни аутори дела о Холокаусту с биографском веродостојношћу. У „Драмском контексту I” аутор издваја два остварења која претходе *Небеском одрегу*: *Задрживи усјон Арјџура Уиа* Бертолта Брехта и *Облик и валцер* Фердинанда Пероутке. Јасно је дакле да Кристијан Олах све контекстуализује у својој студији, предочивши дела, године, утицаје, сродна остварења из других држава, и то чини излазећи из уско схваћеног поља књижевности, освртом на остварења филмске и позоришне уметности.

Четврто поглавље води читаоца „На таван крематоријума” и у потпуности је посвећено драми *Небески одрег*, заправо унутар њега се предочава тесно увезани животни и књижевни пут Ђорђа Лебовића. Због тога се потпоглавље „Године Великог суноврата” у великој мери заснива на биографским подацима из аутофикционалног остварења *Semper idem*. Лебовићев повратак из Аушвица уједно је и „[п]овратак у реч” посредством новела које представљају „крипто-роман о Холокаусту” (227). Кристијан Олах истиче драматуршке особености прича: „Као да није могао друга-

чије него да драмском уметношћу сведочи” (227). (Н)и лирика (н)и епика – драма!, имплицитни је одговор аутора на запитаности с почетка овог текста. У последње две целине – „О *Небеском одређу*” и „*Небески одред* у контексту критике” – указано је на хронологију настанка драме, проблеме приказивања, значај прве награде (Стеријино позорје, 1957), као и на хиперреалистични манир писања „који нагиње апсурду” при фикционализацији јунака из тзв. сиве зоне (231). Такође, издвојене су најпре негативне критике драме (Милан Богдановић, Звонимир Берковић, Бора Глишић), затим и позитивне (Душан Матић, Иван Ивањи, Предраг Павлавестра, Борислав Михајловић Михиз), да би се у коначници истакла аналогија са драмама Семјуела Бекета, Ежена Јонеска, Жана Пола Сартра и дело Ђорђе Лебовића представило као плод „епохалних поетичких струјања”, које није продукт „књижевне традиције” већ је узроковано искуством зла испољеног од стране савременог човека (247).

Пета целина „Логос над *nihiom* (литерарни контекст II)” корелира са трећим поглављем студије и потцртава вредност Лебовићеве драме смештањем у шири европски контекст признатих остварења. Најпре се епохалност драме и „европска” тема (251) истичу указивањем на „драмски контекст” и значајна остварења аутора: Ролфа Хохута, Петера Вајса, Мартина Шермана, Данила Киша, Харолда Пинтера, Елија Визела и др. Затим се у „Песничком контексту II” издвајају успели продукти *поезије недоречености* (258) Дана Пагиса и Чарлса Резникова, да би се у трећем сегменту истакао обиман „прозни, мемоарски и есејистички контекст”. У датом одељку тематизован је моменат експанзије књижевности с тематиком Холокауста (након суђења Ајхману 1961), дистинкција прве, друге и треће генерације која сведочи или пише о томе, као и изразито битна разлика између *књижевности Холокауста* (писање примарно истраумираних сведока) и *књижевности о Холокаусту* (писање секундарно истраумираних) (259–261). Кристијан Олах прати измицање Холокауста „из сфере непосредног, животног искуства у простор естетског”, односно начине на које је *nihil* Холокауста „залечен логосом” (261), тако што даје хронолошки преглед важних мемоарских, прозних и есејистичких остварења: од *Ноћи* Елија Визела, *Животи* и *судбине* Василија Гросмана, преко студије Хане Арент *Ајхман у Јерусалиму: извештај о баналности зла*, контроверзног дела *Обојена јилица* Жежија Косинског, затим дела Имреа Кертеса, Вилијама Стајрона, Шарлот Делбо, Маргарет Дирас и др., до промене у жанровској парадигми стрипа делом *Маус* Арта Шпигелмана итд. Предочавајући заиста импозантан лексикон аутора и дела, сажимајући кључне жанровске и поетичке елементе, Кристијан Олах у својој монографији говорећи о књижевности с темом Холокауста заправо презентује „начин рађања књижевности” (281). Претпоследњи сегмент („О другим Лебовићевим драмама”) поново је уско везан за поетику Ђорђе Лебовића, још једном је потврдивши као јединствену и кохерентну, а њега афирмишући као

писца с истакнутом одговорности према памћењу Холокауста. Најзад, шесто потпоглавље бави се „филмским и културним контекстом”; унутар њега важна је дистинкција *Аушвиц–холокауст* Детлефа Клаусена, за кога је *Аушвиц* „аутентично доживљено искуство бесмисла”, док је *холокауст* „културни феномен који разара то аутентично искуство” (298).

„Међу баракама (антрополошки контекст II)” поново враћа на причу о логорашима, али овога пута реч је „о повратницима”, што је и наслов првог сегмента. Прожимањем историје и фикције, Кристијан Олах предочава опсервације о типу преживелих. Да ли су опстали само најгори, стид и кривица преживелих, њихово место у свету након Холокауста – нека су од постављених проблемских питања, анализираних у контексту драме *Војник и лутка* Ђорђа Лебовића, затим мисли Елија Визела, Прима Левија, Јана Мартела, Шарлот Делбо, Симона Визентала. „О мудрости из Холокауста” један је од најкраћих чланака студије, симболично и, претпостављамо, с намером, јер напосто духовних плодова Холокауста за преживеле *нема* (319).

Последња три поглавља монографије прожима филозофско сагледавање проблемских поља, удружено са естетичким, социјалним и теолошким контекстима.

„Поглед у небо (филозофско-естетички контекст)” – обухвата свега два поднаслова. У првом – „О уметности на згаришту” – указује се на безмало спасоносни карактер уметности у логорским условима, у моментима (псеудо)колективног сапатништва, међутим лековитог дејства ограниченог домета. Напосто, ни уметност није помагала у моментима прекорачења *прекомерној љраја љаиње* (325). С друге стране, када контемплира о *уметности као љродукциу злој конијекстиа*, аутор у први план истиче однос нациста према уметничким делима, па чак и „терор” затвореника уметношћу, која се и сама утапала у свеопшти *nihil* (328). Други сегмент – „О епифанији лепоте” – тематизује повремене излете уметности до теургијске функције и осмишљености у условима угрожене физичке и моралне егзистенције.

У седмом поглављу, „Изван капије (филозофско-социјални контекст)”, најзад се напушта ограђени простор логора и не чуди што се унутар њега сажимају филозофско-социјална гледишта. Састоји се из три сегмента. Првим – „О контрахуманизму” – сагледава се Холокауст у контексту историје цивилизације као још једна „у низу варварских епизода које су историјска константа цивилизацијског трајања” (338). У концептуално изазовном промишљању Кристијан Олах преиспитује узроке цивилизацијске апостасије, односно како је могућ „[и]стовремено врхунац техничке цивилизације и пад у нехумано варварство” (337). Аутор препознаје расцеп који се створио између хришћанства и самог живота, при чему је човек пригрлио реалност као апсолут (343). У коначници је такав антропоцентрични хуманизам довео до *конирахуманизма*

– последице „дискрепанције између идеала и његовог изневеравања” (345). Други део – „О немачкој кривици и оспоравању Холокауста” – посвећен је дакле преиспитивању тзв. колективне одговорности и колективних афеката произашлих из реакције немачког становништва на сам Холокауст у годинама када је извршаван, као и у деценијама након извршења. На том месту указује се на удео обичних људи у масовном злочину, на самообмањивање тзв. људи прве кривице (354), као и на владање селективне културе заборављања (356) и порицање Холокауста – позивањем на књиге Кристофера Браунинга *Обични људи* (1992) и Данијела Јона Голдхагена *Хијлерови добровољни џелаци: обични Немци и Холокауст* (1996). Трећи сегмент – „О антисемитизму” – озбиљан је аналитички и интерпретативни изазов, судећи по временском распону који је узет у обзир приликом предочавања порекла антисемитизма, као и по теодикејској проблематици сагледаној у датом тексту. Антисемитизам Кристијан Олах посматра тројако, као *сџирасџи*, *сџав* и *џрех* – при чему се елементи тако постављене дистинкције не узимају као противречности. Увреженом а контроверзном мишљењу да се порекло антисемитизма мора потражити у историји хришћанства аутор се одлучно супротставио начинивши разлику између *хришћанској антијудаизма* и *немачкој елиминационој антијудаизма* (368), при чему је резултат другог – *анти-хришћанство* (369). У завршници текста истиче се да су Јевреји стицањем права на државу стекли равноправност с другим народима – како у добром тако и у лошем (поступању) (376); аутор студије разложно преиспитује заблуде створене око нужности моралне супериорности јеврејског народа, ком је морална револуција потребна „ништа мање и ништа више него што је потребна и другим народима” (377). Позивањем на реакције израелске владе и актуелну политику представника народа који је „прокоцкао” сопствени „морални капитал”, Кристијан Олах још једном потцртава силу *nihila* као доминанту антихуманистичког света (378).

„Изнад крематоријума (филозофско-теолошки контекст)” – насловом сугестивно упућује на метафизичка сагледавања тежине и тескобе коју је Холокауст оставио за собом. Последње поглавље студије Кристијана Олаха уједно је и најобимније, састоји се из једанаест обимом прилично уједначених текстова. „[У]чинцима црног пламена” проблематизује се *доживљај бојоосишављености*, односно *ишчезнуће Боја* и улога књижевности „вапијућих у пустињи” (394) у ревидирању уврежених мантри о правди, судбини, Богу, о злу. „О смислу историје и Холокауста” чланак је у ком се настављају теолошка размишљања, али у контексту (не)могућности разумевања догађаја Холокауста у шире схваћеном дискурсу историје као спасења. У тексту „О Јову” експлицира се, у претходном поглављу наговештена, патња Јевреја схваћена као „јововско ’искушење’” (399), док се у четвртом одељку разматра (бе)смисленост „патње” у теолошком кључу. Питање постављено у драми *Војник и лутка*

Ђорђа Лебовића – „Какав си ти Бог?” – наслов је петог есеја, у ком се аутор бави демистификацијом и тумачењима Бога из перспективе сведока Холокауста. Наредна три чланка посвећена су најпре доктринама *тхеодикеје* и *анти-тхеодикеје*, које су истодобном егзистенцијом обелжи-ле постхолокаустни религијски дискурс, те *антиројодикеје* као својеврсног проблематизовања вере у човека и једине релевантне запитаности након Холокауста. У тексту „О слободи” зло се поима као последица исте, дате од Бога, јер би у супротном и свако добро било *намеињућо*. Најзад тако успостављен лук од Бога као (не)свемоћног кривца до човека који поста-је мерилом патње и деструктивности, води до запитаности о страдању и смрти самог Бога („О кенози”). „Unde Malum?” илити „Одакле зло?” затвара велики сегмент отворен *изнад кремајоријума*, расветљујући интерпретације зла најпре као вида одсуства добра, а потом као супстан-цијалност, уз одрицање могућности апсолутног, потпуног, свеуништител-ског зла. У исто време, услед немогућности установљења стварног поре-кла зла поново се апострофира *nihil* као праисходиште које зазива *назад*, а тиме се наново отварају питања о смислу историје, патње и порекла зла.

„Епилогом” се Кристијан Олах још једном враћа на значај писане речи о Холокаусту – како за оног који памти и записује, како за оне који су упамћени и чије су судбине записане, тако и за оног који се с тим пи-сањем упознаје искуством читања.

Служећи се донекле уобичајеним узусима научног стила, прецизно и систематично дајући преглед значајних датума и информација, аутор књижевноисторијског и филозофско-теолошког сензибилитета износи опсервације вредне пажње, не либећи се да утисне сопствени траг у бројна и разноврсна тумачења *прошлости која не пролази*. Објединивши науку, филозофију и теологију, Кристијан Олах је начинио монографију која функционише истовремено као неопходно научно штиво и изванред-на полазишна литература за све истраживаче Холокауста. Притом пред читаоцем стоји дело аутора који не зазире од тога да сагледа и савреме-ни тренутак у приближавању ономе што је *истина* у цивилизацијској историји. У тој и таквој студији на истакнутом месту смештено је дело Ђорђа Лебовића, као место увирања и извирања кључних проблемских поља разматраних у књизи. Напослетку, *свећлост из њега* може бити иронична (у контексту актуелних догађаја), метафизичка (светлост ће се родити одрицањем од антропоцентризма и поновним усмеравањем човека на Богочовека) и уметничка (проналаском Речи која изражава страдање, тражи одговорност и захтева памћење).

Мр Драгана М. ЈОВАНОВИЋ
Истраживач-сарадник
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
jovanovic.m.dragana@gmail.com